

Utopie en design

Sociale verandering en techniekontwerp¹

Steven Dorrestijn

„Het maatschappelijk evenwicht is een kwestie van bouwkunde: **Architectuur of revolutie.**”

(Le Corbusier, 1923)

„We weten heel goed dat **technologieën** verlengstukken van onze ledematen zijn. Maar we vergeten dat we **ook onze moraal hebben gedelegeerd.**”

(Bruno Latour, 1993)

We moeten **design** gaan zien als „een aanpak om **mogelijkheden voor wat mensen doen** te organiseren”.

(Victor Margolin, 2002)

1. Inleiding

De hierboven aangehaalde stellingen vormen de rode draad door deze tekst. In de geschiedenis en theorie van het ontwerpen neemt sociaal engagement een belangrijke plaats in. Op sommige momenten is het terecht om te spreken van utopische design. Deze utopische drijfveer is momenteel veel minder sterk. Daar zijn veel goede redenen voor. Met name de bevoogdende en gewelddadige effecten van het universalistische en technocratisch denken hebben het begrip utopie in diskrediet gebracht. De invloed van techniek in het dagelijks leven blijft echter almaar toenemen. Het is daarom een uitdaging om oog te blijven houden voor de sociale effecten van techniek, en om opnieuw de politieke rol van het design te thematiseren. Met het oog op dit vraagstuk onderzoek ik hoe de inzet van techniek voor sociale verandering is opgevat door utopisten-designers, en hoe de sociale rol van designers voorbij de utopie opnieuw uitgewerkt kan worden.

¹ Paper voor de Nederlands-Vlaamse Filosofiedag, 27 november 2008, Leuven

In het vervolg van de tekst introduceer ik allereerst het begrip technische mediatie. Daarna geef ik een overzicht van de geschiedenis van het design, waarbij ik nadruk leg op een aantal bewegingen van utopisch design. Met het begrip technische mediatie zal ik vervolgens onderscheiden op welke wijze utopische ontwerpers dachten over techniek als middel voor sociale verandering. Ten slotte bespreek ik aanzetten voor een vernieuwd begrip van het sociale belang van het design – verlost uit de greep van de utopische totaalplannen.

2. Technische mediatie

Om te beginnen zal ik het begrip technische mediatie, dat in het vervolg een centrale rol speelt, kort inleiden. Dit doe ik aan de hand van ideeën van Bruno Latour. In zijn bundel *De Berlijnse sleutel* is een aantal artikelen verzameld waarin wordt onderzocht hoe alledaagse voorwerpen functioneren in ons bestaan.

Latours sociologie van alledaagse voorwerpen

Een van de artikelen in de *Berlijnse sleutel* gaat over de welbekende hotelsleutels met een verzwaarde sleutelhanger. Hoteleigenaren willen graag dat de gasten hun kamersleutel in het hotel achterlaten als ze hun toeristische uitstapjes maken. Hotelgasten vinden dat lastig en als de hoteleigenaar het erop aan zou laten komen, zouden de gasten – al dan niet opzettelijk – meestal vergeten de sleutels af te geven. Daar is iets op gevonden. Er is een zwaar gewicht aan de hotelsleutels bevestigd. Het gevolg is dat er nauwelijks nog gasten zijn die opzettelijk de sleutel bij zich willen houden. En het is bijna onmogelijk dat de gasten per ongeluk de sleutel in hun zak laten zitten.

Het is niet zo, merkt Latour op, dat de gasten ineens plichtsgetrouwer zijn geworden, maar er is een min of meer dwingend handelingsvoorschrift in het ontwerp van de sleutel gestopt. Veel technische producten bezitten volgens Latour dit sturend effect. „Hoe kunnen de in het mechaniek ingecodeerde prescripties in woorden worden uitgedrukt?” vraagt Latour zich af. Hij stelt voor dat we de handelingen die dingen ons voorschrijven proberen te vertalen in „reeksen van uitspraken (dikwijls in de gebiedende wijs) die de mechanieken (zwijgend maar

onophoudelijk) de gemechaniseerden toevoegen: 'Doe dit, doe dat, gedraag u aldus, ga niet daarheen, zo moet u dit doen, u mag daarheen.' ” Zo'n opdracht die uit een ontwerp spreekt, noemt Latour een *script*, omdat het de gebruikers van een product instrueert zoals een filmscript de acteurs in een film.²

Met het begrip van het script laat Latour zien hoe techniek het menselijk gedrag bemiddelt, of medieert. Meer in het algemeen benadrukt Latour dat ons bestaan, onze wijze van mens-zijn, op vele manieren technisch gemedieerd is. Hij wijst erop dat het onderscheid tussen mensen en dingen niet strikt getrokken kan worden: „Niemand heeft ooit technieken gezien – en evenmin heeft iemand ooit mensen gezien.”³ Wat we wel zien, en wat we volgens Latour ook wat we daadwerkelijk zijn, zijn hybriden. Zowel mensen als dingen zijn samenstellingen, mengvormen van zogenaamd technische en zogenaamd menselijke elementen.

Een technische innovatie is volgens Latour meer dan het ontwerp en de vervaardiging van een nieuw product. Met de introductie van een product verandert heel het samenspel van mensen en dingen. Er vindt een herverdeling van taken plaats. De hotelsleutel neemt van de hotelgasten de taak over ervoor te zorgen dat de sleutels in het hotel blijven, een deurdranger neemt werk van een portier over, een verkeersdrempel zorgt dat ons morele besef niet meer zal verslappen en dat we voortaan allemaal en altijd rustig rijden als we een school passeren. Het ontwerpen van technische producten die scripts bevatten komt daarom volgens Latour vaak neer op het *delegeren van moraal aan producten*.

Een werkdefinitie van technische mediatie

Technische mediatie duidt er dus op dat de menselijke manier van bestaan mede door technische hulpmiddelen tot stand is gekomen of vorm krijgt. Het begrip technische mediatie, zoals ik het zal gebruiken, omvat de sociale effecten van techniek voorbij het primair beoogde effect om zo efficiënt mogelijk een geconstateerde behoefte te vervullen. Technische mediatie corrigeert daarmee de definitie van techniek die stelt dat techniek een neutraal hulpmiddel is waarmee mensen efficiënter hun doelen kunnen nastreven. Het concept van technische mediatie verruimt dit doel-rationele schema door, ten eerste, meer aandacht te schenken aan vaak onbedoelde

² Latour 1997, p. 69. Latour verwijst naar Madeleine Akrich, die het concept *script* introduceerde.

³ Ibidem, p. 21.

neveneffecten van techniek. (Een draaideur houdt de tocht buiten, maar blijkt lastig voor rolstoelgebruikers.) Ten tweede wordt het mogelijk bredere sociale effecten van techniek op het spoor te komen. (Met een mobieltje kun je handig even bellen als je wat later komt, met als tweede orde effect dat mensen heel anders met afspraken omgaan.) Een beter begrip van technische mediatie helpt om beter in het oog te krijgen dat de introductie van nieuwe technologieën niet altijd een oplossing is voor universele behoeften, maar ook juist gedragspatronen, levensopvatting en doelen van mensen veranderen kan. Kortom, technische mediatie duidt op *sociale effecten van techniek, naast en voorbij het efficiënter kunnen nastreven van de doelen die men altijd al had.*

Technische mediatie in filosofie en design

Dat het gedrag en de levensopvatting van mensen door technische producten worden gemedieerd, is een thema dat opduikt bij verschillende auteurs die hebben gepoogd de techniek te begrijpen. Technische mediatie is bijvoorbeeld expliciet het centrale thema in de communicatie-wetenschappelijke studies van Marshall McLuhan en de (post-) fenomenologische benadering van Don Ihde.⁴ Deze benaderingen kenmerken zich alle door interdisciplinariteit. Het zijn veelal filosofisch geschoolde onderzoekers die bijzondere aandacht geven aan historisch en empirisch onderzoek.

Het begrip technische mediatie, dat her en der in en rondom de techniekfilosofie opduikt, kan ook als uitgangspunt voor een filosofie van de techniek worden gekozen. De 'klassieke techniekfilosofie', de hoofdstroom van de techniekfilosofie in de twintigste eeuw, draaide in het voetspoor van het werk van Heidegger en Ellul om de vraag of de mens nog wel controle heeft over de techniek of dat de mens door de techniek overheerst wordt.⁵ De op technische mediatie gerichte benaderingen nemen daarentegen de verwevenheid van mens en techniek als grondgegeven aan. De vraag is dan niet of de mens wel of niet overheerst en van zichzelf vervreemd raakt, maar welke hybride vormen van bestaan van tijd tot tijd zijn voorgekomen en hoe ze onder begrip zijn gebracht. Vanuit het nieuwgekozen kernbegrip, technische mediatie, zou de geschiedenis van de techniekfilosofie zich opnieuw laten vertellen, met andere accenten. De centrale vraag daarbij is welke figuren van technische mediatie men kan herkennen.

⁴ Zie ook McLuhan 2002, Ihde 1990, Verbeek 2000.

⁵ Zie Achterhuis e.a. 1992.

Een techniekfilosofie van de technische mediatie komt zoals gezegd voort uit empirische georiënteerde studies. In *De erfenis van de utopie* van Hans Achterhuis en in *De daadkracht der dingen* van Peter-Paul Verbeek wordt ook de omgekeerde weg verkend: van het begrijpen van technische mediatie naar de ontwerppraktijk. Het idee van het toepassen van technische mediatie in het design wil ik in de volgende paragraaf vanaf de kant van het design benaderen. Hebben designers eerder geprobeerd sociale effecten middels techniekontwerp na te streven. Is er een traditie in het design om bij aan te sluiten?

3. Utopisch design

Dat techniek in staat is het concrete handelen en de levensopvatting van mensen te beïnvloeden is een opvatting die wel degelijk ook te vinden is in de theorie en praktijk van het techniekontwerp. In de geschiedenis van de techniek manifesteert een bewust gebruik maken van sociale effecten van de techniek zich met name in utopische projecten. In vogelvlucht wil ik drie momenten in de geschiedenis van het design bespreken waar het utopisch denken sterk naar de voren komt. Ik volg hierbij in hoofdlijnen Gert Selle's geschiedenis van de „ideologie en utopie in het design”⁶.

Arts and Crafts

Het eerste utopische moment in het design dat ik bespreek is de Arts and Crafts beweging die ontstond in Engeland in het midden van de negentiende eeuw. Deze beweging was een reactie op de kwalijke effecten van de massaproductie die destijds met de Industriële Revolutie opkwam. Leidende figuren waren de kunst- en architectuurhistoricus John Ruskin en de ontwerper, socialist en schrijver William Morris. Hun zorgen betroffen de slechte werk- en leefomstandigheden van arbeiders en de matige kwaliteit van industrieel vervaardigde producten. Daarom pleitten zij voor een herwaardering van het handwerk, voor producten van goede kwaliteit in een bijbehorende rustieke stijl. Door de arbeidsdeling die met de industrialisering gepaard ging ontstond juist in deze tijd het vak van de designer. De beweging van de Arts and Crafts was een halve eeuw lang een belangrijke bron voor theorievorming en onderwijs in het nieuwe vak van het design.

⁶ Selle 1973.

SET OF ARTS & CRAFTS DINING CHAIRS

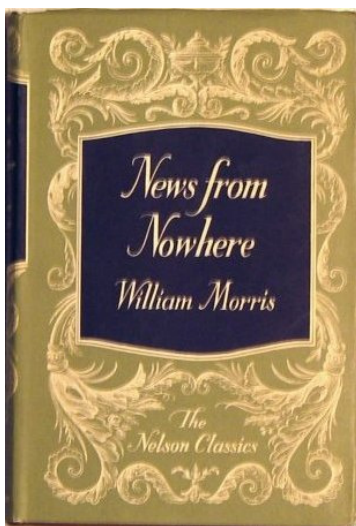
Quite a unique set of dining chairs made during the arts and crafts movement, c.1900. The set consists of 5 chairs and a carver. Newly upholstered in red patterned velvet.

Chairs measure 43cm wide at front of seat x 40cm deep x 106cm high at back

\$225 Ref 1100

Van belang voor mijn onderzoek is dat Ruskin en Morris techniekontwerp van belang achtten voor de beïnvloeding van de leefomstandigheden en levenswijzen van mensen. Sociale politiek moest ook bedreven worden door middel van het techniekontwerp, middels de techniek.

Dat deze plannen utopisch van aard waren komt nadrukkelijk naar voren bij William Morris. Hij schreef namelijk in 1890 de utopische roman *News from Nowhere*. In deze utopie schetst Morris een samenleving waarin het probleem van de arbeid is opgelost. Overigens krijgt het bestaan daardoor een ledigheid en een saaiheid, zodat Achterhuis deze utopie tot een van de saaiste uit het genre betitelt.⁷

Morris' zelf ontworpen huis

⁷ Achterhuis 1998, p. 210.

Gert Selle merkt op dat de reactie van de Artst and Crafts op de industrialisering bestaat in een afwijzing ervan en een roep om een terugkeer naar handnijverheid. Vandaar dat Selle de Arts and Crafts kenmerkt als een „restauratieve utopie”.⁸

Nieuwe Zakelijkheid

Rond 1920 ontstaat in Europa een aantal verwante bewegingen die het modernisme in de architectuur en het design aankondigden. Ik verwijs vooral naar de stroming van de Nieuwe Zakelijkheid, maar die staat in nauw verband met andere modernistische bewegingen zoals Constructivisme, De Stijl, Bauhaus, Functionalisme. De Nieuwe Zakelijkheid kenmerkt zich wederom door het verband dat wordt gelegd tussen technische en sociale ontwikkelingen. Le Corbusier betoogt in 1923 dat nieuwe techniek in veel opzichten fascinerend en veelbelovend is. Maar het probleem is dat voor de meeste mensen geldt dat hun sociale leven er wel door ontregeld raakt, zonder dat zij van de nieuwe technologie kunnen profiteren.⁹ De opgave is daarom het techniekontwerp zo aan te passen dat de massa er wel van kan profiteren.

Stoel van Mart Stam, oude en nieuwe uitvoering

Anders dan de aanhangers van de Arts and Crafts, omarmen de modernisten de nieuwste materialen en massaproductietechnieken. De machinale massaproductie wordt niet langer enkel als probleem gezien, maar juist ook als veelbelovende mogelijkheid voor het tot stand brengen van een radicaal betere samenleving. Het belang dat in de techniek gesteld werd, blijkt ook uit de wijdverbreide overtuiging dat stijl diende plaats te maken voor techniek. De minimale stijl die overbleef was weliswaar geïnspireerd op geometrische basisvormen, maar kwam evenzeer voort uit het sociale ideaal, namelijk de eisen van massaproductie ten behoeve van een lage

⁸ Selle 1973, p. 48.

⁹ Le Corbusier 2005, p. 227 e.v.

prijs. Daarom werden huizen gebouwd als blokken van beton en stalen gemaakt van uit één stuk gebogen metalen buizen.

Le Corbusiers plan Ville Radieuse en het gerealiseerde Unité d'habitation in Marseille

Het utopisch gehalte van het modernisme komt naar voren door de verbondenheid die veel vooraanstaande ontwerpers voelen met de opbouw van de communistische maatschappij in de Sovjetunie (Rodchenko, Moholy-Nagy, Stam, Le Corbusier).¹⁰ Le Corbusier stelt in *Vers une architecture* dat de architectuur van politiek belang is, een middel in een politieke streven. De architectuur moet worden ingezet om de maatschappelijke ontregelingen te corrigeren. En de urgentie van deze zaak blijkt als Le Corbusier onomwonden stelt dat het een van beiden is: architectuur of revolutie!¹¹ Zijn eigen bijdrage aan een sociale techniek is bijvoorbeeld de Ville Radieuse die hij in 1935 ontwierp, geïnspireerd door ontwikkelingen in de Sovjetunie. De utopie van het vooroorlogse modernisme wordt door Selle gekarakteriseerd als de sociaal-functionalistische utopie.¹²

Gute Form

Een derde utopisch moment in de geschiedenis van het design is het naoorlogse modernisme van de Gute Form. De stroming houdt nauw verband met de ontwerpopleiding van de Hochschule für Gestaltung in Ulm die een tijd lang zeer

¹⁰ Voor een drietal Oost-Europese ontwerpers, Rodchenko, El Lizzitsky en Moholy-Nagy is dit uitgebreid beschreven in *The struggle for Utopia*. Zie Margolin 2007. De Nederlander Mart Stam is ook een voorbeeld van een utopisch geïnspireerd ontwerper. Zie Stam 1999.

¹¹ Le Corbusier 2005, p. 224.

¹² Selle 1973, p. 98-99.

bepalend was voor wat goede vorm mocht heten.¹³ Gert Selle, wiens werk in het voorgaande behulpzaam was om eerdere utopische momenten aan te duiden, is zelf een duidelijke representant van het derde utopische moment in het design. Selle propageert een sociale kritiek van het design die aansluit bij inzichten van de kritische theorie van Adorno, Marcuse en Habermas (Frankfurter Schule). Hij koestert een groot wantrouwen tegen de valse ideologie van het consumentisme die alleen gericht is op economisch gewin. In plaats daarvan bepleit hij een radicale bewustwording van de sociale kracht van het design om die ten goede voor een socialistische samenleving in te kunnen zetten.

Na de Tweede Wereldoorlog raakt het geloof in de techniek flink aangetast. De atoombom, rampen met technische installaties en de opkomst van milieuproblemen zijn hiervan een eerste oorzaak. In de tweede plaats verandert ook de waardering van de sociale effecten van de techniek. Aan het begin van de twintigste eeuw was de beschikbaarheid van de wonderen der techniek voor alle mensen het centrale probleem. Na de oorlog wordt die beschikbaarheid grotendeels gerealiseerd. De zogenaamde consumptiemaatschappij brengt echter weer nieuwe problemen met zich mee. De toename van middelen gaat gepaard met een toenemende afhankelijkheid van mensen aan het maatschappelijk-technische systeem. De kritische theorie probeert deze schaduwzijde van de vooruitgang aan het licht te brengen. De uitdaging is om modernisering zo vorm te geven dat zij beter de maatschappelijke vooruitgang dient. Dat is ook de uitdaging waar Selle zich voor gesteld ziet. Hij streeft naar een sociale ontwerptheorie die meer en beter oog heeft voor de werkelijke behoeften van mensen.

Braun scheerapparaat van Rams en Nederlands muntgeld van Ninaber van Eyben

¹³ Drukker 2004 (sep.).

Selle betreurt dat de idealen van de Gute Form nog slechts flauw aftekenen en weinig uithalen in vergelijking met het utopische modernisme van het Bauhaus. Selle ziet dat met de Gute Form een verschuiving intreedt van de „sociale werking” van techniek naar de „symbolische functie” (imago en lifestyle) van techniek. Dezelfde ontwikkeling wordt door J.W. Drukker vooral met de opkomst, iets later, van het postmodernisme in verband gebracht.¹⁴ Drukker stelt verder dat juist vanaf de periode van de Gute Form voor het eerst veel van de idealen van de Nieuwe Zakelijkheid op grote schaal daadwerkelijk werden toegepast in het design. Terugkijkend stelt hij dat voordien het idealisme vooral tot dure, elitaire producten had geleid.

Carlton boekenkast van Sottsass

Misschien is het tekenend voor het utopisme van Selle dat hij de verwerkelijking van de oude idealen voor zover ze wel zijn geslaagd toch moet misprijzen omdat ze niet zuiver en totaal genoeg zijn. Het is een paradox in het utopisch denken zelf. Selle meent dat een vernieuwde utopische beweging zich beter empirisch moet verdiepen in de behoeften van de mens. Maar voor zover technologie beter op de consumentenmarkt raakt afgestemd, is dat naar zijn oordeel uitgekapt in een killie, economische, van elke moraal ontdane praktijk van „u vraagt, wij draaien”. En dat betekent volgens Selle juist „het einde van de utopie”¹⁵.

Weliswaar is er een verschil in de waardering voor de graad van de realisatie van oude utopische plannen, maar Drukker en Selle pleiten beiden voor een herwaardering van het sociaal-functionele aspect van het design. Producten moeten niet in de eerste

¹⁴ Drukker 2004 (juli).

¹⁵ Selle 1973, p. 103.

plaats als symbooldragers, maar als gebruiksartikelen worden opgevat. Naast winst en imago moet design volgens Selle weer meer worden beoordeeld naar het aspect van zijn „sociale werking”¹⁶. Het utopisme dat aan alle kanten doorklinkt in de benadering van Selle kan worden aangeduid als een poging tot een formulering van wat later wel *reflexief modernisme* is genoemd (Ulrich Beck, Anthony Giddens)¹⁷.

*

Deze schets van een geschiedenis van de sociale utopie in het design liet drie stadia zien. De Arts and Crafts beweging bracht duidelijk naar voren dat design en sociale vooruitgang met elkaar in verband moesten worden gebracht. De Nieuwe Zakelijkheid radicaliseerde deze idee door via techniekontwerp sociale verandering na te gaan streven: de hoogtijdagen van het utopisch design. Het na-oorlogs design van de Gute Form wordt zich bewust van de negatieve kanten van technische vooruitgang en ging op zoek naar nieuwe, reflexieve vormen van modernisering.

4. Technische mediatie in het utopisch design

In deze paragraaf wil ik de eerder uitgezette lijnen van de filosofie van de technische mediatie en de geschiedenis van het utopisme in het design met elkaar in verband brengen. De praktijkgerichte blik van de ontwerpers en ontwerptheoretici, weergegeven in de paragraaf over de designgeschiedenis, vult de beschouwende blik van de techniekfilosofen en -sociologen aan. Terwijl de hedendaagse empirische techniekfilosofie wil leren dat producten een sturende invloed hebben waar ontwerpers zich van bewust moeten worden, laat de geschiedenis zien dat er altijd ontwerpers zijn geweest die sociale veranderingen middels hun producten hebben nagestreefd. Ik wil nu proberen die inspanningen beter te duiden met behulp van de filosofie van de technische mediatie. Ten slotte probeer ik dan daarmee ook de huidige situatie en uitdaging voor het design te verwoorden.

Techniek als productiemiddel en als gebruiksmiddel

Ten eerste wil ik opmerken dat de nadruk verschuift van de productie naar de consumptie van technologie. Dit is een langzame verschuiving, ook binnen de

¹⁶ Idem, p. 108.

¹⁷ Zie Kunneman 1996.

opeenvolgende versies van de Marxistisch-socialistische theorieën waar de utopische ontwerpers aansluiting bij zochten. Voor de Arts and Crafts beweging betrof de grootste sociale zorg het ontstaan van een hele klasse van arbeiders die moest werken en leven in slechte omstandigheden. De matige kwaliteit van industriële producten werd daarnaast ook betreurd, maar dat werd eerder als een esthetische dan als een sociale kwestie gezien. Voor de Nieuwe Zakelijkheid waren dezelfde arbeiders de doelgroep voor het nagestreefde sociale effect, maar de aandacht ging zich meer richten op de woon- en leefomstandigheden dan de voorzieningen in de fabriek. Ten tijde van de Gute Form en de kritische theorie was de consumptiemaatschappij – en daarmee het gebruik van de techniek – duidelijk het richtpunt van zorg en kritiek geworden.

In de hedendaagse techniekfilosofie ligt de nadruk op de gebruiksfase van techniek. Aan de ene kant komt dat door dat ernstiger wordt genomen dat techniek onze alledaagse gedragspatronen vormt en wijzigt. De enorme toename van gebruiksartikelen in het bestaan is daarvan een reden. De consumptiemaatschappij veroorzaakt flinke problemen, bijvoorbeeld met betrekking tot het milieu, en ook door de invloed op onze manier van leven (afhankelijkheid, aantasting van privacy). De veranderende aard van de techniek speelt daarbij een rol: de alomtegenwoordige trend van *ambient technology* geeft bijvoorbeeld aan Latours idee van een delegatie van moraal aan de dingen een nieuwe dimensie en urgentie. Aan de andere kant komt de verschuiving van productie naar gebruik ook doordat de zorgen van de arbeidersmassa enorm verlicht zijn, tenminste in de Westerse wereld. Dat nu de consumptie een probleem vormt, is in die zin een luxe.

Figuren van technische mediatie in het utopisch design

Met deze verschuiving van productie naar consumptie houdt ook een andere verschuiving verband in het hart van het thema van de technische mediatie. Het begrip technische mediatie heb ik geïntroduceerd als een aanduiding voor sociale effecten van techniek buiten de beoogde functie van het efficiënter vervullen van bestaande menselijke behoeften. Op zoek naar zulke effecten in de besproken geschiedenis van het design vallen een aantal zaken op.

De sociale idealen van de utopisten-designers hielden altijd sterk verband met het Marxistisch gedachtegoed. De designers namen een thema op dat bij Marx in theorie al zeer sterk naar voren werd gebracht, namelijk het belang van de materieel-

economische basis van een maatschappij als voorwaarde voor het bestaan van de culturele bovenbouw, het geestelijke menselijke leven. Marx en Engels stellen het als volgt: „De productie van ideeën, voorstellingen, bewustzijn, is in eerste instantie direct vervlochten met de materiële activiteit en het materiële verkeer van de mens, de taal van het werkelijke leven.” En: „Niet het bewustzijn bepaalt het leven, maar het leven bepaalt het bewustzijn.”¹⁸ Wereldbeeld en mensbeeld moeten volgens Marx niet middels een ontwikkeling van ideeën begrepen worden, maar als een weerspiegeling van historische, materieel-economische omstandigheden. De figuur van technische mediatie die we kunnen terugprojecteren of expliciet maken in Marx' filosofie is precies die: de materieel-economische basis bepaalt als voorwaarde de mogelijkheden voor het culturele, geestelijke leven.

De utopische plannen van Morris waren erop gericht de sociale kwestie en klassenongelijkheid op te lossen door het probleem van de noodzaak van arbeid uit de wereld te helpen. Dat lukte in de utopische roman die hij schreef tegen de prijs van saaiheid. Al is zijn utopisch gedachtegoed zodoende niet zeer geslaagd, het verdient vermelding dat Morris in de praktijk van het ontwerpen zeer invloedrijk is geweest met zijn pleidooi voor de kwaliteit van handwerk. Deze weg van de twee gescheiden sporen staat model voor een mediatiefiguur die men misschien niet letterlijk aan Morris kan ontlenen, maar wel aan de hand van zijn visie kan presenteren. Aan de producten kan men als het ware de staat van een samenleving aflezen. Voor Morris worden de zware sociale omstandigheden waarin mensen moesten leven en werken uitgedrukt in de povere kwaliteit van in massa geproduceerde producten. De sociale omstandigheden dienen te worden verbeterd; dan kan ook de kwaliteit en esthetiek van de materiële cultuur op een hoger peil worden gebracht. De mediatiefiguur die ik hiermee wilde verduidelijken is: de materiële cultuur geeft uitdrukking aan, weerspiegelt een samenleving.

Bij Morris blijven deze twee sporen van sociale analyse en politiek enerzijds en techniekontwerp anderzijds nog tamelijk gescheiden. Hij heeft nauwelijks gepoogd letterlijk door middel van techniek in te grijpen in het leven van mensen zoals later wel de modernisten. Le Corbusier en andere modernistische utopisten waren in de ban van het totaalplan en het radicaal opnieuw beginnen. De Ville Radieuse is in die zin een andere, zeer directe manier om Marx' mediatiefiguur van basis en bovenbouw naar ontwerpactiviteit om te zetten. Een dergelijke utopische stad kan alleen gebouwd

¹⁸ Marx en Engels 1974, p. 26-27.

worden op een stuk aarde dat nog leeg is of eerst grondig wordt schoongeveegd. Daaruit spreekt de idee dat het mogelijk is om een nieuwe materieel-economische basis te plannen en te bouwen en daarmee de voorwaarden te scheppen voor een beter leven van vele mensen. Ingenieurs kunnen middels hun technische werkwijze en producten politiek bedrijven: technocratie.

Totaalplannen zoals de Ville Radieuse veronderstellen een manier van leven, een universeel mensbeeld van netjes in de pas lopende mensen. Als mensen zo niet zijn, dan worden ze door de techniek gedwongen zo te worden. De modernistische ontwerpers meenden echter nog dat hun technische wonderen aan de universele behoeften van mensen tegemoet kwamen. Als reactie op de gerealiseerde technische vooruitgang gingen techniekfilosofen echter in de loop van de twintigste eeuw onderzoeken in hoeverre mensen door de techniek in het gelid gebracht worden. Techniek kan als een voorwaarde van cultuur worden gezien en als uitdrukking ervan, maar kan zij ook het voertuig van verandering zijn?

Van belang is in dit verband Michel Foucaults onderzoek naar de geschiedenis van de disciplinerende van mensen in de moderne tijd via instituties, rationele procedures en bijbehorende techniek.¹⁹ Het indringendste voorbeeld van Foucault is het panopticon, de door Jeremy Bentham ontworpen koepelgevangenis. Door de technische vorm kan een enkele bewaker toezicht houden over vele gevangenen die hem niet zien. Uit zijn analyses komt naar voren dat techniek inderdaad een voertuig van machtsuitoefening is. Daarbij laat hij zien dat deze disciplinerende macht niet altijd bewust en zeker niet democratisch gecontroleerd door een gezaghebber wordt uitgeoefend. De studies van Marshall McLuhan richten zich ook op veranderingsprocessen van de samenleving via het voertuig van de techniek. Hij beschrijft hoe de uitvinding van het schrift, maar ook vele andere technologieën zoals de klok en het geld, het gedrag, de manier van leven, het zelfbegrip en de samenleving ingrijpend hebben getransformeerd.²⁰ De eerder uitgewerkte concepten van het script en de delegatie van moraal van Latour behoren ook tot deze groep van analyses van techniek als voertuig van sociale verandering. Kortom, de volgende figuur van technische mediatie is hier naar voren gekomen: techniek is een voertuig voor gedragsverandering bij mensen.

Deze studies helpen de stelling te verduidelijken dat in het utopisch ontwerpen van met name Le Corbusier de techniek wordt ingezet als een voertuig voor de beïnvloeding

¹⁹ Foucault 1989.

²⁰ McLuhan 2002.

van mensen is. Zoals gezegd waren ontwerpers zich niet per se bewust van dit effect van de techniek. Een uitzondering is misschien Alexander Rodchenko die zoals Margolin laat zien uitgebreid speculeerde over de mogelijkheid om via de verleidelijke kracht van producten nieuwe handelings- en leefpatronen uit te dragen.²¹

Verstrikt tussen utopie en dystopie

In het vervolg van de twintigste eeuw is de waardering voor technocratische planning zoals bepleit door de utopische modernisten totaal omgeslagen. Aan het begin van die eeuw leek het een uitdaging om succesvolle technische wetenschappen, als wijze van denken en in de vorm van technische producten, ook ten behoeve van de politiek en maatschappij toe te passen. Later krijgt het begrip technocratie de betekenis van overheersing van de mens door de machine die hij eerst zelf had gemaakt. Er werd een aspect van de technische mediatie ontdekt, dat de modernisten wel hadden gebruikt, maar nauwelijks expliciet, of waarvan zij enkel de voordelen zagen en niet de problematische kant: dat de techniek zelf een veranderende invloed heeft. Deze vorm van mediatie werd vanuit een ethisch oogpunt zeer kritisch beschouwd. Als techniek mensen stuurt, wat blijft dan nog over van de menselijke vrijheid? Uit het werk van Foucault dat ik aanhaalde spreekt de boodschap dat de techniek de mens in een keurslijf perst. Herbert Marcuse pleitte op basis van een soortgelijke analyse voor een omslag in de toepassing van techniek opdat disciplinerende zou worden omgezet in bevrijding.²² Jacques Ellul en Martin Heidegger achtten daarentegen een dergelijke omslag vrijwel onmogelijk. De techniek had namelijk volgens hun oordeel een autonomie verworven waartegen de mens geen partij was.²³ Uit deze analyses spreekt een figuur van technische mediatie die de sociale kracht van techniek alles overheersend acht: techniek ontwikkelt zich autonoom en onderwerpt daarbij de mens.

In historisch verband, maar ook met een blik op het heden en de toekomst is het interessant om dit techniekfilosofische overzicht aan te vullen met nog een traditie. Het is al gebleken dat Marx, die Hegels filosofische dialectiek van de geschiedenis had gematerialiseerd, daarmee utopische ontwerpers heeft beïnvloed. Er is nog een tweede ontwikkeling vanuit Hegels dialectiek naar de techniekfilosofie. Ernst Kapp was in 1877 de eerste die de term *filosofie van de techniek* gebruikte.²⁴ Kapp brengt de dialectische ontwikkeling van het menselijk zelfbewustzijn in verband met de techniek

²¹ Margolin 1997, p. 120.

²² Marcuse 1968.

²³ Zie bijvoorbeeld Achterhuis e.a. 1992.

²⁴ Kapp 2007.

middels zijn theorie van techniek als orgaanprojectie. Zowel voor wat betreft het bedenken als het maken van techniek geldt dat de mens zijn eigen lichaam als voorbeeld neemt. De menselijke vuist leidt zo tot de vuistbijl en de menselijke loopbeweging wordt in een doorgaande beweging uitgebreid in het wiel. Dit is deel één van een dialectische beweging. Kapp meent echter ook dat de mens in een terugbeweging zichzelf als mechaniek gaat opvatten. De mens ontdekt of verwezenlijkt zichzelf middels zijn technische activiteiten, en zonder technische activiteit is dit niet mogelijk. In het algemeen is de stelling van deze dialectische techniekfilosofie dat het menselijk zelfbewustzijn, het subject, pas bestaat doordat de mens zichzelf in de techniek reproduceert. De figuur van technische mediatie in deze theorie laat zich als volgt omschrijven: de mens verwerkelijkt zich door middel van de techniek.

Deze analyse wilde ik hier benadrukken vanwege het volgende. Terwijl bij Ellul en Heidegger de notie dat de techniek het menselijk subject bepaalt onacceptabel wordt geacht, een vervreemding van het menselijk subject, is er een andere traditie die deze fundamentele koppeling van het subject aan de techniek wel accepteert, zelfs noodzakelijk acht. De theorie van de orgaanprojectie heeft navolging gekregen in de traditie van de wijsgerige antropologie van de techniek. Ook Latour kan in veel opzichten als een navolger ervan worden beschouwd. Zowel de figuur van de onderwerping aan de techniek als de figuur van de verwerkelijking door de techniek brengen een diepe verbinding tussen mens en techniek tot uitdrukking. Terwijl de laatste echter neutraal tot positief tegenover de toepassing techniek staat, draagt de eerste het dystopisch beeld uit dat mensen op desastreuze wijze afhankelijk zijn geraakt van de techniek. Beide figuren zijn echter tamelijk abstract en grof, in de zin dat ze over het geheel van de techniek en over de mens in het algemeen handelen.

*

In het utopisch design zijn aanzetten gevonden om rekening te houden met de sturende effecten van techniek. Dat effect neemt verschillende vormen aan. Techniek wordt gezien als voorwaarde, als uitdrukking, of als voertuig van sociale verandering. Die laatste figuur is de ingrijpendste en daarom wellicht de belangrijkste. Techniek als voertuig voor verandering keert ook terug in twee mediatiefiguren in de techniekfilosofie: techniek voor menselijke zelfverwezenlijking en autonome techniek die mensen onderwerpt. Deze figuren zijn echter alomvattende en tegengesteld waardoor ze tot een patstelling leiden.

5. Technische mediatie in het design na de utopie

De utopisten onder de designers hebben bewust of onbewust gebruik proberen te maken van technische mediatie om de maatschappij te verbeteren. Zij hebben technische mediatie niet geanalyseerd zoals de filosofen, daarentegen hebben zij geëxperimenteerd met het inzetten ervan om bredere sociale effecten via de techniek na te streven. Grotendeels in lijn met de techniekfilosofen van hun tijd, hebben zij daarbij nogal een grove figuur van technische mediatie gehanteerd. Met name voor modernisten als Le Corbusier gold dat zij dachten in een totaalplan voor een nieuwe materieel-economische basis. Een dergelijke universalistische, technocratische pretentie is in ongenade gevallen onder invloed van de negatieve figuur van technische mediatie die door Heidegger en Ellul is uitgewerkt. Helaas is daardoor ook het streven van de utopisten-designers om sociale verandering te zien als onderdeel van het ontwerpen in de ontwerptheorie op de achtergrond geraakt. In plaats daarvan is een instelling gekomen die meer terughoudend is en dienstbaar aan de maatschappij wil zijn door producten te maken die menselijke behoeften vervullen. Daarmee is het project om rekening te houden met de wijze waarop techniek behoeften beïnvloedt en mensen disciplineert stilgezet. Kan dit project nog weer worden opgepakt, zonder weer in het grove, universalistische en bevoogdende programma van de utopieën te vervallen?

Naar fijnere figuren van technische mediatie

De techniekfilosofie in de twintigste eeuw heeft in het voetspoor van Ellul en Heidegger grotendeels gedraaid om de vraag of de techniek de mens beheerst of andersom. Foucaults werk over de disciplinerende macht sluit in zekere zin hierbij aan. De macht die uitgaat van rationele procedures en techniek neigt zich los te maken van de controle van mensen en wordt een anoniem systeem dat mensen onderwerpt. In deze machtsanalyse speelt de categorie van vrijheid tegenover materiële, fysieke beïnvloeding dezelfde centrale rol als in de mediatiefiguur van de autonome techniek.

In later werk komt Foucault tot een andere categorie om macht te begrijpen. Macht wordt nog steeds gezien als het beïnvloeden van mensen (in tegenstelling tot macht als rechtmatig bezit van autoriteit). Echter, dat mensen worden bestuurd en gedisciplineerd wordt als een onontkoombaar basisgegeven aangenomen. Vervolgens gaat Foucault zich interesseren voor de vraag hoe mensen omgaan met het uitoefenen van invloed en het ondergaan van invloed. Subjectiviteit, vrijheid en moraal worden niet langer begrepen als het tegendeel van beïnvloeding. In het veld van wisselwerkingen

over en weer gaat het voortaan om de houding en stijl die men tot stand probeert te brengen. De centrale categorie is niet meer vrijheid tegenover onderwerping maar wat Foucault aanduidt als het vraagstuk van *conduire les conduites* (*the conduct of conduct* in het Engels, of in zeer een moeizame Nederlandse vertaling misschien *het begeleiden van hoe mensen hun leven leiden*).²⁵ Deze machtstheorie biedt mogelijkheden voor een hernieuwde inpassing van technische mediatie in het ontwerpen.

Latours analyse van de sleutelhanger laat zich verbinden met Foucaults latere opvatting over macht als probleem van beïnvloeden en beïnvloed worden. Het erkennen van de techniek als voertuig van sociale verandering, leidt niet langer onmiddellijk tot het complex van een utopisch politiek programma enerzijds en de dreiging van overheersing door de techniek anderzijds. Door gebruik te maken van fijnere figuren van mediatie, die in lijn met Latour laten zien hoe concrete producten voertuigen zijn van kleine maar niet onbelangrijke sociale veranderingen, kan techniek worden erkend als speler in het spel van invloeden over en weer.

Design met ingebouwd script of duwtje in de goede richting:

- afvalbak met schief dak tegen het laten slingeren van gelezen kranten en lege bekertjes
- fietspad in Parijs

Als een aanzet voor een verdere uitwerking kan het vocabulaire dienen dat onlangs door Thaler en Sunstein naar voren is gebracht.²⁶ Zij menen dat ontwerpers en beleidsmakers moeten erkennen dat zij vaak de keuzen die mensen maken voorstructureren. Zij hebben een invloed op mensen die valt in het vage overgangsgebied tussen vrij laten en dwingen. Ontwerpers zijn daarom keuze-

²⁵ Foucault 1982.

²⁶ Thaler & Sunstein 2008.

architecten. Het is wenselijk dat zij de „duwtjes” in de een of andere richting, die altijd van een ontwerp uitgaan, onderdeel van hun ontwerpoverwegingen maken. „Libertair paternalisme” noemen Thaler en Sunstein de politiek van hun strategie. Zij beseffen dat het gaat om het voorstructureren van keuzes, maar daarbinnen streven zij ernaar dat mensen in zekere mate vrij blijven om anders te kiezen. De mediatiefiguur van een *por in de voorkeursrichting* kan ontwerpers misschien goed helpen om hun interesse in de sociale effecten van techniek met de alledaagse praktijk van design te verbinden.

Conclusie

Ontwerpers hebben in de geschiedenis vaak sociale doelen nagestreefd middels hun producten. Daarbij hebben ze veelal onbewust gebruik gemaakt van figuren van technische mediatie. Het loont om die figuren expliciet te maken. Het blijkt dan dat de ideeën van ontwerpers veel ideeën weerspiegelen van de filosofische geschiedenis van de technische mediatie. Ontwerpers hebben grove figuren van technische mediatie gehanteerd in het kader van utopische plannen. Om met het verlies van de utopische projecten niet ook het concept van technische mediatie voor het design te verliezen, kan een hedendaagse filosofie van de technische mediatie bijdragen met nieuwe, fijnere figuren om de sociale effecten van technische producten te beschrijven. Met Latours *script* en Thaler en Sunsteins *duwtje in de goede richting* kan het sociale belang van het ontwerpen in de alledaagse niet-utopische wereld zichtbaar worden gemaakt. Het is een uitdaging om te proberen deze begrippen aan ontwerpers aan te reiken voor toepassing in het design.

*

Zonder meteen de revolutie na te streven of met technische middelen overbodig te maken (Le Corbusier), kunnen we wel zoals Margolin voorstelt design gaan zien als een manier om te organiseren wat mensen doen.²⁷ Het is waar dat daarmee het ontwerpen complexer wordt gemaakt. Maar of ontwerpers er nu wel of niet rekening mee houden, technische mediaties die buiten het eenvoudige model van probleem en oplossing vallen, zullen er altijd zijn. Met Latour kunnen we stellen dat de aanvaarding van hybride vormen van mens en techniek de wereld weliswaar complexer maakt, maar ook „– waarom geven we het niet toe – interessanter”²⁸.

²⁷ Margolin 2002, p. 228.

²⁸ Latour 1997, p. 11.

Literatuur

- Achterhuis, H., e.a. (1992). *De maat van de techniek: zes filosofen over techniek: Günther Anders, Jacques Ellul, Arnold Gehlen, Martin Heidegger, Hans Jonas en Lewis Mumford*.
- Achterhuis, H. (1998). *De erfenis van de utopie*. Amsterdam: Ambo.
- Drukker, J.W. (2003-2005), "Design, Dasein, or not to be..." (serie). In: *Product*.
- Foucault, Michel (1989). *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Foucault, Michel (1982). "Afterword: The Subject and Power". In: Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow, *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press, 208-226.
- Ihde, D. (1990). *Technology and the lifeworld: from garden to earth*. Bloomington: Indiana University Press.
- Kapp, E. (2007). *Principes d'une philosophie de la technique* (G. Chamayou, vert. en inl.). Paris: J. Vrin.
- Kunneman, Harry (1996). *Van Theemutscultuur tot Walkman-ego: Contouren van postmoderne individualiteit*. Amsterdam: Boom.
- Latour, B (1997). *De Berlijnse sleutel en andere lessen van een liefhebber van wetenschap en techniek*. Amsterdam: Van Genneep.
- Marcuse, Herbert (1968). *De een-dimensionale mens: Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving*. Bussum: Brand.
- Margolin, V. (1997). *The struggle for utopia: Rodchenko, Lissitzky, Moholy-Nagy, 1917-1946*. Chicago: University of Chicago Press.
- Margolin, V. (2002). *The politics of the artificial: essays on design and design studies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marx, K en F. Engels (1974). *De Duitse ideologie. Deel 1. Feuerbach*. 3e druk. Nijmegen: Sun.
- McLuhan, Marshall (2002). *Media begrijpen: de extensies van de mens*. Amsterdam: Nieuwezijds.
- Selle, G. (1973). *Ideologie und Utopie des Design: zur gesellschaftlichen Theorie der industriellen Formgebung*. Köln: DuMont Schauberg.
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: improving decisions about health, wealth, and happiness*. New Haven: Yale University Press.
- Verbeek, P.-P. (2000). *De daadkracht der dingen: over techniek, filosofie en vormgeving*. Amsterdam: Boom.

Over de auteur

Steven Dorrestijn is promovendus bij de afdeling Wijsbegeerte aan de Universiteit Twente. Zijn onderzoek over „product impact – technische mediatie in filosofie en design”, wordt mogelijk gemaakt door het Innovatiegerichte Onderzoeksprogramma van het Ministerie van Economische zaken.